

# نظریه ایمان در عرصه کلام و قرآن

● رضا غلامی



● نظریه ایمان در عرصه کلام و قرآن

● محسن جوادی

● ویراسته رضا بابایی

● ناشر: معاونت امور اساتید و درس معارف اسلامی

● چاپ اول: زمستان ۱۳۷۶ / ۳۰۰۰ نسخه

● قطع رقی / ۳۰۰ صفحه

● قیمت: ۷۵۰ تومان

موارد، معنوریتها و محدودیتها را کنار گذاشتند و دست مرا برای مطالعه بهتر این آئین باز گذاشتند.

البته به هر حال نکته‌ای که مهم است اینکه من در تحقیقات مردم‌شناسی در کاربرد روشهای جمع‌آوری اطلاعات بیشترین تاکید را بر روش مشاهده همراه با مشارکت دارم. طبیعی است در ابتدای کار به نظرمی‌رسید که مشکلات فراوانی برای انجام تحقیق داشته باشم، اما به لطف خداوند موفق شدم با تلاش خودم، همسر و دیگر اعضای خانواده‌ام بر مشکلات فائق آیم.

● آقای رضائیان! اصولا مسلمانانی که در مجاورت و همسایگی مندائیان زندگی می‌کرده‌اند، چه قضاوت و تفسیری از آئین مندائیان دارند؟ آیا ایشان را پذیرفته‌اند و یا احتمالا آنان را مشکلی بر سر راه اعتقادات خود می‌دانند؟

○ در واقع در میان مندائیان و یا عبارت مصطلح «صبی‌های» خوزستان به دلیل اینکه مراسم مذهبی و آداب و رسوم آنها تضاد و مخالفت خاصی با آداب و رسوم مسلمانان ندارد، این موضوع عاملی برای حسن همجواری طوایف شده است. به عبارت دیگر در بعضی مسایل مانند نظام خانواده و خویشاوندی و یا شبکه‌محارم دیده می‌شود که در میان ادیان مهم جهان مانند یهود، مسیحیت و اسلام، دایره شبکه محارم مندائی‌ها بیشتر از همه به مسلمانان نزدیک است. یا در مورد پوششی که در آئین آنها ذکر شده، خانمها موظف‌اند کسر و بدن خود را تقریبا شبیه به آن چیزی که ما در آئین اسلام داریم (با تفاوتی جزئی) بپوشانند. یا در نحوه تدفین، مندائیان اجساد مردگان خود را دفن می‌کنند و قبرستان خاص هم دارند و اگر چه آداب و رسوم مخصوص خود را دارند، اما همین کلیت رسم که دفن کردن باشد، از مشکل‌زا بودن این مراسم جلوگیری می‌کند. شما تصویر کنید که آنان اگر می‌خواستند اجساد را آتش بزنند یا به آب بیاندازند، چه مشکلاتی را ممکن بود به همراه داشته باشند.

● آیا مندائیان نسبت به اوضاع و احوال کشور و جهان نگرش سیاسی خاصی هم دارند؟

○ مندائیان، همان گونه که در آثار و کتب مورخین آمده است، معمولا به افرادی آرامش طلب و صلح‌جو معروفند. البته هیچگاه و یا حداقل مشاهده نشده که به‌عنوان قومی غالب در منطقه ظاهر بشوند و حکومت مستقلی داشته باشند و همواره سعی کرده‌اند با حسن همجواری با اقوام پیرامون خود زندگی کنند و از هر گونه جنگ و خونریزی پرهیز نمایند. در حال حاضر تلاش سیاسی آنان در دو سطح جریان دارد: اول اینکه در پی‌بو وجود آوردن و رسمیت بخشیدن به یک تشکیلات داخلی برای خود هستند که در قالب انجمن صابئین مندایی است. البته در گذشته مدتی این انجمن برسمیت شناخته شده بود و فعالیت داشتند، ولی بعد از آن اجازه فعالیت رسمی به آنان داده نشد؛ ولی همچنان در تلاشند که یک رسمیتی را برای فعالیتهای داخلی خودشان ایجاد کنند. این انجمن هیچ گونه جهت‌گیری خاصی ندارد و بیشتر به مسایل داخلی مندائیان می‌پردازد.

دومین جهت حرکت سیاسی آنان، این است که بتوانند آئین مندائی را در قالب عنوان صابئین به عنوان یکی از ادیان رسمی کشور بشناسانند و با ذکر عنوان آئین خود در کنار ادیانی چون مسیحیت، یهود، زرتشت و غیره از حقوق سیاسی و اجتماعی بهره‌مند شوند.

● آقای رضائیان همانطور که از موضوع تحقیق شما برمی‌آید، در طول مطالعه و کار بر روی این موضوع پرهیجان ماجراهای مختلفی را پشت سر گذاشته‌اید. اگر نکته شنیدنی جالبی در این خصوص به یاد دارید بفرمائید.

○ خوزستان همان طور که می‌دانید تابستانهای بسیار گرم و سوزان و زمستانهایی با بارش سیل‌آسا دارد. این شرایط بر مشکلات کار تحقیق می‌افزود. خاطر من هست برای تهیه یک عکس، گاهی روزهای متوالی در ساحل رودخانه کارون زیر آفتاب گرم مرداد و شهریور بستم تا بتوانم در یک لحظه عکسی را تهیه کنم، که این ماجرا بارها تکرار شد و مشقات بسیاری به همراه داشت. ضمنا باید تاکید کنم برای من لازم بود که صحنه عکس کاملا توجیه شود و همسر من این را برای من توضیح بدهد که چه مراسمی در حال انجام است و من تشخیص دهم از چه زاویه‌ای عکس گرفته شود. لذا مدت‌ها طول می‌کشید که من یک عکس از مراسم تهیه کنم.

● در پایان، ضمن تشکر از جناب‌عالی که اوقات گرانمایه خود را در اختیار ما گذاشتید، آرزو می‌کنیم که در تمام مراحل زندگی خود، موفق و مؤید باشید.

موارد، معنوریتها و محدودیتها را کنار گذاشتند و دست مرا برای مطالعه بهتر این آئین باز گذاشتند.

البته به هر حال نکته‌ای که مهم است اینکه من در تحقیقات مردم‌شناسی در کاربرد روشهای جمع‌آوری اطلاعات بیشترین تاکید را بر روش مشاهده همراه با مشارکت دارم. طبیعی است در ابتدای کار به نظرمی‌رسید که مشکلات فراوانی برای انجام تحقیق داشته باشم، اما به لطف خداوند موفق شدم با تلاش خودم، همسر و دیگر اعضای خانواده‌ام بر مشکلات فائق آیم.

○ در مقابل، خود مندائیان هم مشکل خاصی را در این باره نداشتند و از اعتقاد محکم من هم اطلاع داشتند و در رفتارم می‌دیدند. آنان اصراری بر تبلیغ آئین خود نداشتند و وقتی می‌دیدند که ما خیلی صادقانه برخورد می‌کنیم و هیچ منظور خاصی جز به دست آوردن اطلاعات برای یک کار علمی نداریم، با اطمینان خاطر در مورد اعتقادات خود صحبت می‌کردند.

● آقای رضائیان نسبت به اوضاع و احوال کشور و جهان نگرش سیاسی خاصی هم دارند؟

○ مندائیان، همان گونه که در آثار و کتب مورخین آمده است، معمولا به افرادی آرامش طلب و صلح‌جو معروفند. البته هیچگاه و یا حداقل مشاهده نشده که به‌عنوان قومی غالب در منطقه ظاهر بشوند و حکومت مستقلی داشته باشند و همواره سعی کرده‌اند با حسن همجواری با اقوام پیرامون خود زندگی کنند و از هر گونه جنگ و خونریزی پرهیز نمایند. در حال حاضر تلاش سیاسی آنان در دو سطح جریان دارد: اول اینکه در پی‌بو وجود آوردن و رسمیت بخشیدن به یک تشکیلات داخلی برای خود هستند که در قالب انجمن صابئین مندایی است. البته در گذشته مدتی این انجمن برسمیت شناخته شده بود و فعالیت داشتند، ولی بعد از آن اجازه فعالیت رسمی به آنان داده نشد؛ ولی همچنان در تلاشند که یک رسمیتی را برای فعالیتهای داخلی خودشان ایجاد کنند. این انجمن هیچ گونه جهت‌گیری خاصی ندارد و بیشتر به مسایل داخلی مندائیان می‌پردازد.

دومین جهت حرکت سیاسی آنان، این است که بتوانند آئین مندائی را در قالب عنوان صابئین به عنوان یکی از ادیان رسمی کشور بشناسانند و با ذکر عنوان آئین خود در کنار ادیانی چون مسیحیت، یهود، زرتشت و غیره از حقوق سیاسی و اجتماعی بهره‌مند شوند.

● آقای رضائیان همانطور که از موضوع تحقیق شما برمی‌آید، در طول مطالعه و کار بر روی این موضوع پرهیجان ماجراهای مختلفی را پشت سر گذاشته‌اید. اگر نکته شنیدنی جالبی در این خصوص به یاد دارید بفرمائید.

○ خوزستان همان طور که می‌دانید تابستانهای بسیار گرم و سوزان و زمستانهایی با بارش سیل‌آسا دارد. این شرایط بر مشکلات کار تحقیق می‌افزود. خاطر من هست برای تهیه یک عکس، گاهی روزهای متوالی در ساحل رودخانه کارون زیر آفتاب گرم مرداد و شهریور بستم تا بتوانم در یک لحظه عکسی را تهیه کنم، که این ماجرا بارها تکرار شد و مشقات بسیاری به همراه داشت. ضمنا باید تاکید کنم برای من لازم بود که صحنه عکس کاملا توجیه شود و همسر من این را برای من توضیح بدهد که چه مراسمی در حال انجام است و من تشخیص دهم از چه زاویه‌ای عکس گرفته شود. لذا مدت‌ها طول می‌کشید که من یک عکس از مراسم تهیه کنم.

خاطره دیگر اینکه، یک روز که باران بسیار شدیدی می‌بارید و من خودم کمتر چنین باران سیل‌آسایی را به یاد دارم، به کنار رودخانه رفتمی‌خواستم از مراسم رشامه عکس تهیه کنم. به دلیل اینکه مندائیان در این مراسم رو به آب می‌نشینند

ایمان مهمترین و اولین رکن ادیان آسمانی بویژه اسلام و مسیحیت است. لذا ایمان هم در کلام اسلامی و هم در کلام مسیحی محور بحثها و نظرات گستردهای قرار گرفته و می توان گفت همچنان یکی از مباحث زنده روز جوامع علمی می باشد که درباره آن نظرات مختلف و متفاوتی ابراز می گردد. در این بین اسلام و علی الخصوص شیعه نگاه مخصوص و ممتازی به ایمان دارد که توجه به آن بسیاری از ابهامات موجود در راه شناخت ایمان واقعی را کاهش داده و راه را برای دستیابی یا به عبارتی تجربه آن هموار می کند.

کتاب حاضر به نظر یک کتاب پرمحتوا، مختصر و توأم با نثری روان و ساده می باشد که می تواند مورد استفاده علاقه مندان به ویژه طلاب و دانشجویان قرار گیرد.

این کتاب دارای سه فصل عمده می باشد که البته بخش غالب این کتاب به دو فصل آخر اختصاص یافته است. فصول و بخشهای عمده طرح شده در آن عبارت است از:

فصل اول: ایمان در کلام مسیحی که به نظریات سنتی و جدید از دیدگاه علماء مشهور کلام مسیحی پرداخته است.

فصل دوم: ایمان در کلام اسلامی که در آن به بررسی دیدگاههای: خوارج، مرجئه، اشاعره، شیعه و معتزله پیرامون: ماهیت ایمان، افزایش و کاهش ایمان، رابطه اسلام با ایمان و ایمان و عمل و... پرداخته است.

فصل سوم و آخر: ایمان در قرآن که در آن نیز ماهیت ایمان، متعلقات ایمان، فواید ایمان و درجات ایمان و مؤمنان از منظر قرآن مجید مورد بحث قرار گرفته است. فصل اول این کتاب همانطور که اشاره شد به نظریات سنتی و جدید علماء مشهور و برجسته کلام مسیحی پرداخته که آنها عبارتند از: در کاتولیک: آکویناس و در پروتستان: لوتر به علاوه در تحلیل های جدید کاتولیکی: پاسکال و جیمز و پروتستانی: پل تیلیخ و جان هیک. اکنون به طرح بخشهای مهم کتاب می پردازیم. در ابتدای فصل نخست دیدگاه آکویناس بررسی شده و آمده است: پیش فرض اصلی دیدگاه توماس آکویناس درباره ایمان این است که: وحی عبارت است از مجموعه ای گزاره که بوسیله خداوند به رسول خود القاء شده است. این گزاره ها در کتاب مقدس گرد آمده و مؤمنان کسانی هستند که به این گزاره ها باور دارند. ایمان ماهیتی معرفتی دارد و عبارت است از تصدیق گزاره های وحی شده و قبول قلبی آنها. بر این اساس به نظر آکویناس ایمان چنان تصدیقی است که مؤمن از روی شواهد ناقص منتهای اساس اراده و اختیار خود بدان روی می آورد و بالتبع درجه تعیین آن پایین تر از دانش است. البته آکویناس وجود شواهد ناقص را برای آن لازم می داند تا عنصر ایمان به صورت ضد عقلانی و فاقد مدرک نیز در نیاید.

در ادامه، مؤلف به دیدگاه کاتولیکی جدید پرداخته اند. دیدگاه کاتولیکی جدید با همه اصلاحاتی که در آن صورت گرفته، جوهر نظریه آکویناس محفوظ مانده است. در همین راستا شورای اول واتیکان در سال ۱۸۷۰ م. تصریح کرد که اساس ایمان به گزاره های وحیانی، اعتماد به خداوند است نه معلوم بودن صلو آنها. مارتین لوتر نیز ایمان را همان اعتماد (TRUST) به خداوند می داند اما برخلاف شورای واتیکان آنرا از نوع باور به کسی می داند نه باور به یک گزاره. در تغییر کلام لوتر اختلاف است لذا در این بخش به ۲ تفسیر از کلام لوتر اشاره شده است. تفسیر اول به اولین برون مربوط می شود که بنابر تفسیر او نظریه لوتر با آکویناس تفاوت چندانی ندارد اما در تفسیر دوم که به جان هیک مربوط می شود، جان هیک نظریه لوتر را در مقابل آکویناس قرار می دهد.

بود.

بغدادی از قول کعبی می گوید که جامع خوارج این است که آنها همگی در اینکه مرتکب ذنب و گناه کافراست هم داستانند ولی اشعری که از برجسته ترین فرقه شناسان و اصحاب ملل و نحل است آن را نمی پذیرد.

به نظر اولین گروه خوارج که به محکمه معروف اند کفر برابر است با ارتکاب گناه. در اینجا به راحتی اولین علایم دخل عمل در ماهیت ایمان دیده می شود. خوارج که خود دارای فرقه های متعدد است هر کدام دارای نظریه ای افراطی درباره مرز کفر و ایمان است. در میان خوارج گروهی دیده می شوند که از داخل کردن عمل بالا صاله در ایمان اجتناب کرده و گناه را نشانه کفر و نه خود کفر می دانستند. اگر چه در هر حال آن را لازم چیزی گرفتند که کفر است؛ یعنی جهالت به خداوند و داشتن معرفت به او درباره رابطه ایمان و اسلام، تلقی آنها عدم تفکیک مؤمن و مسلم حقیقی است و ایمان و اسلام را از مقوله واحدی می گیرند. درباره افزایش و کاستی ایمان هم سخن آنان به این می انجامد که افزایش و نقصان در ایمان معنا ندارد زیرا اگر به مجموع فرایض عمل شود، ایمان و با اندکی اهمال در آنها کفر پدیدار می شود.

۲- مرجه: در واکنش به زیاده روی های خشونت بار خوارج که کینه و نفرت بسیاری در جامعه آن روز برانگیخت، اندیشه هایی طرح شد که تاکید خود را نه بر عمل و طاعت که بر تصدیق و معرفت قلبی و حداکثر اقرار و بیان لفظی نهادند. اندیشه مرجه نیز بر این میناستوار است که ذیلا نظرات آنان مطرح خواهد شد: تعریف ایمان: در نظر خوارج ایمان عمیق تر از آن بود که کلا در ساحت عمل نمایان شود. از این رو به تبیین ایمان بر اساس معرفت پرداختند. معرفت که مربوط به روح و ذهن آدمی است، عنصری درونی و بالاتر از امور ظاهری می باشد.

عمده اختلافی که در بین اصحاب مرجه وجود دارد، در بیان متعلق ایمان است. فی المثل در اینکه معرفت به رسول شرط ایمان است یا نه، اختلاف وجود دارد...

اقرار زبانی: ... به غیر از معنوی، دیگر طرفداران مرجه به نحوی اقرار را داخل در مفهوم ایمان می دانند. اما فرقه ای از آنها موسوم به کرامیه تحقق ایمان را فقط در گرو اقرار زبانی دانسته حتی معرفت را هم شرط و جزو آن نمی دانند؛ البته خود تاکید دارند که چنین ایمانی سعادت آور نیست... روایتهایی که در لعن و نفرین مرجه هست، با این تفکر افراطی انطباق بیشتری دارد... امکان افزایش و کاهش ایمان: مرجه وقتی پای عمل را از حوزه مفهومی ایمان خارج کردند، با این پرسش روبه رو شدند که آیا می توان ایمان کسی را بیش از ایمان دیگری دانست؟... اینکه بسیاری از مرجه قابل به تفاوت در ایمان نبودند و ایمان کسی را بر دیگری ترجیح نمی دادند، به دیدگاه کلی نگر آنها بر می گردد. زیرا غالب آنها ایمان را امری مرکب از اجزای مرتبط تعریف کرده فقدان یک جزء را فقدان کل می گرفتند، نه به خاطر اینکه عمل را از مفهوم ایمان خارج می کردند.

جایگاه عمل: تمام فرقه های مرجه، در خارج بودن عمل از مفهوم ایمان هم داستانند ولی در حقیقه که بسیاری معتقدند از لحاظ دیدگاه در باب ایمان، به گروه مرجه تعلق دارد و حتی برخی ابوحنیفه را نظریه پرداز مرجه می دانند، تاکید زیادی بر نقش عمل در سعادت آدمی وجود دارد. به گفته ابن حزم، در نظر ابوحنیفه، عمل، شریعه و راه ایمان است؛ راهی که ما را به ایمان می رساند اما خودش جزئی از مفهوم ایمان نیست.

۳- اشاعره: در بحث ایمان، اگر چه تفکر اشعری بسیار

## علمای شیعه علی رغم آنکه ایمان رامساوی

### معرفت انگاشته اند تاکید بسیاری بر نقش

### عمل در سعادت انسان دارند که عنصری مهم

### در امکان افزایش و کاهش ایمان می تواند به

### شمار آید. البته نظریه برابری ایمان و معرفت

### جای نقد دارد که مؤلف در ادامه به نقد آن

### اهتمام نموده اند.



تفسیر جان هیک از نظریه لوتر این است که: لوتر نقطه شروع ایمان را پاسخ به پرسش از وجود خدا ندانسته و مفهوم اعتماد لوتر قابل بازگشت به علم و آگاهی از خیر خواهی خداوند نیست. برای لوتر خداوند از چنان وضوح و آشکاری برخوردار است که جستجوی دلیل و برهان بر وجودش کاری لغو می نماید...

بخش دیگر فصل اول بررسی نظریه های جدید است. این بخش خود به دو قسم نظریه های گزاره ای (از نوع ارادی) و غیر گزاره ای تقسیم می شود.

در قسم اول، نظریه ما ماهیت ایمان را از سنخ اعتقاد به گزاره ها می دانند. عناصر اصلی تفکر آکویناس در این نظریه محفوظ است و می توان آنها را ادامه راه آکویناس خواند.

مشخصه نظریه های قسم اول سه چیز است: شکلی از باور گزاره ای، وجود شواهد اندک به نفع گزاره های فوق و لزوم دخالت اراده آدمی در مسئله ایمان و استفاده از آن برای جبران نقص ملارک. بنر پاسکال و ویلیام جیمز دو چهره اصلی در این اندیشه اند که ضمن قبول جوهر نظریه آکویناس آن را در صورت های جدیدتری عرضه کردند.

در قسم دوم نظریه ما ماهیت ایمان را از سنخ اعتقاد به گزاره ها نمی دانند. در این دیدگاه آنچه مورد تاکید قرار می گیرد مواجهه و ارتباط حضوری با خداوند است و اینکه انسان در اصل هستی مشارکت می جوید. نظریه گزاره ای نوعی واکنش در برابر تجلیل ایمان بر اساس تصدیق عقلانی است. پل تیلیخ و جان هیک دو چهره اصلی این نظریه اند که مؤلف در این فصل به صورت چکیده به نظرات آنان پرداخته است. لازم به ذکر است، در بخش های متفاوت این فصل مؤلف در انتهای بررسی خود، اشکالاتی را نیز به هر نظریه وارد ساخته است.

در فصل دوم این کتاب ابتداء به آراء متکلمان خارجی در باب ایمان پرداخته شده و سپس دیدگاه مرجه بیان، و با اشارات اجمالی به مسلک صنفی-ماتریدی به طرح دیدگاه متکلمان اشعری، شیعی و معتزلی پرداخته شده است.

موضوعاتی که در بررسی دیدگاه های هر فرقه و مسلک بدان توجه شده است عبارتند از: تعریف ایمان (ماهیت ایمان) افزایش و کاهش آن، متعلق آن، اختیاری بودن آن، ایمان مقلد، احکام مؤمن، تفاوت ایمان و اسلام و استثنا در آن.

۱- خوارج: رویکرد خوارج به بحث ایمان و کفر، رویکردی اجتماعی و چارمجویی برای آنچه خود مصلی اجتماعی می دانستند

متاثر از مرجئه است، ولی طرح و پرداخت منظوم نیز بسط مباحث ایمان در طی فروع زیاد، ویژگی خاصی به این مکتب داده است. تعریف ماهوی ایمان: بنابر نظر اشعری (مؤسس مکتب اشعری) معنای ایمان همان تصدیق به خدا و رسولش است که البته صحت این تصدیق متوقف برداشتن معرفت است، و در مقابل، کفر تکذیب آنهاست.

مفهوم تصدیق: تلقی رایج از دیدگاه اشاعره درباره مفهوم تصدیق، مغایر معنای علم و یا تصدیق منطقی است. این تصدیق به معنای شهادت دادن به حقایق واقعیتی است که آشکار شده و پذیرفتن آن واقعیت است. خلاصه اینکه ایمان تسلیم شدن در مقابل امر معلوم است. معصومیت پیامبر (ص) ایمان نیست بلکه تسلیم شدن در مقابل آن ایمان است...

در ادامه مؤلف در بیان مفهوم تصدیق به نقل نظرات تفتازانی و فخر رازی می‌پردازد.

افزایش و کاهش ایمان: مؤلف می‌گوید: در مکتب اشعری، در این باره دیدگاه‌های متعددی وجود دارد. خود اشعری در اللمع متعرض این بحث نشده است اما برداشت بنوی این است که وی امکان آن را در ایمان قبول ندارد.

در ادامه با توجه به اینکه آیا تنها با دخالت اعمال می‌توان افزایش و کاهش در ایمان را پذیرفت، امکان افزایش و کاهش در نفس تصدیق نیز وجود دارد؟ بحث ادامه یافته و این بخش از فصل دوم به توضیح نظرات اساسی در این باب پرداخته است؛ که بنا بر آنچه آمده است در نهایت امکان افزایش و کاهش ایمان در اشاعره مورد پذیرش می‌نماید. بخش‌های عمده بعدی این فصل عبارتند از ایمان مقلد (که مورد پذیرش اشاعره قرار گرفته است) اسلام و ایمان که غالباً توسط آنها به یک معنا به کار رفته است.

۴- شیعه: چهارمین بخش از فصل دوم به بیان نظرات شیعه اختصاص یافته است. از نظر مؤلف، نگاه بزرگان شیعه به ایمان گویای یکسانی آن با معرفت است. در نظر کسانی چون سید مرتضی، شیخ طوسی، و به احتمال قوی شیخ مفید، ایمان همان معرفت به خداوند و رسول او و آنچه که رسول آورده است می‌باشد. همچنین بکاربردن واژه تصدیق در کلام بزرگان، چیزی جز «معرفت» نیست. در ادامه، این بخش به بررسی نظرات شیخ مفید (ره)، سید مرتضی (ره)، شیخ طوسی (ره)، خواجه طوسی (ره)، و ملا صدرا (ره) درباره معنای ایمان پرداخته است. یکی دیگر از مباحث این بخش معنا و تحلیل ماهوی کفر است. از نظر شهید ثانی کفر عبارت است از آنچه ناشی از تقصیر بوده و باعث استحقاق عقاب دائمی و عظیم شود... کفر به معنای استحقاق عقاب دائم، فقط در صورتی پذیرفتنی است که شخص علی‌رغم اینکه به راحتی می‌توانست به معارف اسلامی دست یابد کوتاهی کرده به دامن عقاید انحرافی افتد، و یا اینکه در جهل و تردید بسربرد. اما در مواردی که تقصیر از جانب او نباشد، برحسب ظاهر کافر است، ولی نمی‌توان حکم به عقاب دائمی او کرد....

در ادامه به حدیث منقول از امام صادق (ع) درباره معنای کفر اشاره شده است، در این حدیث پنج معنای کفر به استناد قرآن ذکر شده که عبارت است از: کفر جحودی از روی علم، کفر جحودی بدون علم، کفر برائت، کفر ترک و کفر به معنای ترک شکر. مؤلف در ادامه به اینکه در آثار برخی از متکلمان، از نوعی کفر به نام استخفافی بحث شده است اشاره نمود. معنای کفر استخفافی عبارت است از: اتخاذ یک نظر در عقاید دینی که مینا آن ترجیح فهم خود بر ظواهر ادله است... همچنین از مباحث

## از نظر مؤلف، نگاه بزرگان شیعه به ایمان گویای یکسانی آن با معرفت است. در نظر کسانی چون سید مرتضی، شیخ طوسی، و به احتمال قوی شیخ مفید، ایمان همان معرفت به خداوند و رسول او و آنچه که رسول آورده است می‌باشد. همچنین بکاربردن واژه تصدیق در کلام بزرگان، چیزی جز «معرفت» نیست

دخیل دانسته و فاسق را مؤمن نمی‌دانند. مبحث دیگر این بخش بررسی رابطه اسلام و ایمان است. مؤلف با بیان این نکته که «معتزله برخلاف شیعه به یکی دانستن این دو معروفند» به بررسی رابطه اسلام و ایمان از منظر معتزله پرداخته است. و افزایش و کاهش ایمان نیز یکی دیگر از مباحث این بخش است که طبعاً معتزله بدلیل دخالت دادن عمل در ایمان، به افزایش و کاهش ایمان اعتقاد دارند.

عنوان فصل سوم، ایمان در قرآن است. ارائه تصویری قرآنی از ایمان، متعلقات آن و برخی از فوائد و برکات آن، در این فصل مورد نظر مؤلف بوده است.

در ابتدای این فصل نخست بحث از ماهیت ایمان به میان آمده است. مؤلف در صدد است تا در این موضوع سه مساله مهم را مورد بررسی قرار دهد.

۱. اختیاری بودن ایمان، ۲. ارتباط ایمان با علم و ۳. ارتباط ایمان با عمل.

مؤلف در بررسی هر یک از مسائل فوق آیات متعددی از قرآن مجید را انتخاب و به عنوان شاهد از آنها استفاده کرده است. سرفصل‌های مبحث اختیاری بودن ایمان عبارت است از: امر به ایمان و نهی از کفر، ذم و نکوهش کفار و وعده عذاب به آنها، تلقی خود کفار، استعمال افعال ارادی در خصوص ایمان و کفر، نفی اکراه، اختیاری بودن شک و تردید، امکان ایمان آوردن بعد از طرد الهی، جرم دانستن کفر، عبرت‌گیری از کفار، تصریح قرآن به اختیاری بودن ایمان، بی‌فایده‌گی ایمان از روی ترس و حسرت کفار.

مساله دوم ایمان و معرفت از نظر قرآن است. از نظر مؤلف، در قرآن ایمان گونه‌ای از معرفت و علم را داراست ولی تمام هویت آن از سنخ علم و معرفت نیست، بلکه افزون بر آن تسلیم و خضوع در برابر حق نیز می‌باشد. سپس در ادامه مؤلف آیه‌ای را که بر لزوم شناخت و معرفت و حتی یقین در ایمان دلالت دارند را مورد اشاره قرار داده است.

ایمان و عمل سومین مساله مهمی است که در بحث از ماهیت ایمان بدان پرداخته شده است. در این مبحث ۲ مساله مهم مورد توجه قرار گرفته است. الف: عمل جزء ایمان نیست. ب: عمل لازمه ایمان است.

در ادامه بررسی متعلقات ایمان بخش دوم از فصل سوم می‌باشد. غیب الله (تبارک و تعالی) ظن به معاد، رسالت ایمان به همه پیامبران، ایمان به همه کتابهای آسمانی، امامت و ملائک به عنوان متعلقات ایمان از منظر قرآن مورد بررسی قرار گرفته است. در آخر فصل نیز دو مبحث فواید ایمان و درجات ایمان و مؤمنان مورد بررسی قرار گرفته است. از نظر مؤلف سرمایه رستگاری، اخلاق و معنویت استواری و تعادل روحی، برکات دنیایی و آسمانی، عمل صالح، روشن بینی و محبوبیت، فواید ایمان از نظر قرآن می‌باشند.

دیگر این بخش بحث از اصول ایمان است. در نظرات بزرگان شیعه معرفت به خداوند و وحدانیت او و شناخت رسول اسلام بخش اصلی تحقق ایمان است که البته منظور از شناخت نبی (ص) معرفت و تصدیق به مجاء به انبیا نیز می‌باشد. برخی امامت را نیز در کنار توحید و رسالت نشاندهاند که بنظر همان ما جاء به النبی (ص) شامل لزوم تصدیق امامت نیز می‌گردد.

از نظر مؤلف مساله مهمتر که در کلام شیعی بخصوص در آثار شیخ مفید و سید مرتضی دیده می‌شود این است که گاهی شخص فقط تصدیق اجمالی دارد که آنچه خداوند و رسول او گفته‌اند واقع محض است. اما گاهی کسی وارد تفصیل مساله شده و رای خلاف برگزیده است مثلاً در باب صفات حق تعالی یا در اوصاف معاد، نظر باطلی را قبول کرده است. شیخ مفید و شیخ مرتضی تردیدی ندارند که چنین کسانی کافر و از صاحب بدعتند. به نظر اینها اگر کسی وارد تفصیل عقاید شد، باید بر اساس دلیل به حق باشد و الا کافر است. البته این نکته مورد سند شیخ طوسی قرار نگرفته است.

مبحث دیگر این بخش رابطه اسلام و ایمان است. در این مبحث به نقل از شیخ مفید آمده است که اجماع و اتفاق شیعه بر آن است که اسلام غیر از ایمان است. در ادامه مؤلف به بررسی نظرات مختلف در این باب می‌پردازد.

همچنین مبحث دیگر بحث از ضرورت وجود دلیل در اصول دین است. از نظر مؤلف نظریه غالب در میان متکلمان شیعی این است که معرفت به خدا و رسول، فطری نیست و نیاز به نظر و تأمل دارد. این عقیده در توافق کامل با دیدگاه برابری ایمان و معرفت است. زیرا بر صورت فطری بودن معرفت نمی‌توان سخن از برابری ایمان و معرفت گفت. بحث از افزایش و کاهش ایمان نیز یکی دیگر از مباحث طرح شده در این بخش است. از نظر مؤلف اگر ایمان را مساوی معرفت یقینی بگیریم (همچنان که گرفته‌اند) در آن صورت تصور افزایش و کاهش در آن مشکل است. زیرا معرفت علمی در درجه یقین ما هست یا نیست و قابل افزودنی و کاستی نیست. آنچه تفاوت برمی‌دارد حالت‌های قلبی ماست نه معرفت فوق و اگر بخواهیم پای این حالت‌های قلبی را به میان بکشیم، در آن صورت به عنصری غیر از معرفت در حوزه مفهومی ایمان روی کرده‌ایم.

لذا علمای شیعه علی‌رغم آنکه ایمان را مساوی معرفت انگاشته‌اند تأکید بسیاری بر نقش عمل در سعادت انسان دارند که عنصری مهم در امکان افزایش و کاهش ایمان می‌تواند به شمار آید. البته نظریه برابری ایمان و معرفت جای نقد دارد که مؤلف در ادامه نقد آن اهتمام نموده‌اند. چرا که بنا بر این نظریه افزایش و کاهش ایمان امکان پذیر نمی‌باشد....

بخش آخر فصل دوم بررسی ایمان از منظر معتزله است. در این بخش ابتداء معنای ایمان از نظر معتزله مورد بررسی قرار گرفته سپس نظریه معتزله در باب ایمان مورد نقد و بررسی قرار گرفته است. از نظر مؤلف اغلب معتزله عمل را در معنای ایمان